

Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları*

Yrd. Doç. Dr. Feyza Betül KÖSE**

Özet

Osmanlıların, sınırlarına dâhil ettikleri diğer şehirlere nazaran kutsallığına binaen Kudüs'e ayrı bir önem verdikleri yadsınmaz bir gerçektir. Bu önem, pek çok farklı alanda olduğu gibi sanat ve mimaride de kendini göstermektedir. Osmanlılar gerek doğrudan hazineden gerek padişah ailesi başta olmak üzere kurdukları vakıfların bütçelerinden gerekse ve örneği çok az olmakla birlikte düzenlenen destek kampanyalarıyla masraflarını karşılayarak şehir ve civarındaki imâr faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.

Osmanlıların Kudüs'teki imar faaliyetlerini tamir ve inşâ çalışmaları şeklinde iki ayrı kategoride değerlendirmek mümkündür. Devlet-i Aliyye bir taraftan mevcut yapıları tamir ve yenileme çalışmalarını sürdürürken bir taraftan da ihtiyaç görülen yeni yapıları inşâ etmekten geri durmamıştır. Biz de Osmanlı mimarisini, tamirden geçirilerek yenilenen ve inşâ edilen eserler üzerinden iki başlık altında incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Osmanlı Devleti, Mescid-i Aksa, Kanuni Sultan Süleyman, Mimari.

Architectural Studies in Jerusalem during the Ottoman Period

Abstract

It is an undeniable truth that the Ottomans attach a special importance to Jerusalem, in regard to the sanctity of its in comparison with the other cities it has included. This importance is reflected in art and architecture just as in many different areas. The Ot-

---

* Bu makale, "Osmanlı Yönetiminde Kudüs" (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Erzurum-2003) isimli yüksek lisans tezimizin ilgili bölümlerinin düzeltmeler yapılarak genişletilmiş halidir.

** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, feyzabetulkose@ksu.edu.tr.

tomans realized their zoning activities in the city by meeting their expenses either directly state's budget or from the foundation especially founded by the family of the sultans and with very few examples, with support campaigns organized.

It is possible to evaluate the zoning activities of the Ottomans in Jerusalem in two different categories as repair and construction works. While the Ottomans continued their work on repairing and refurbishing existing structures from one side, they did not stop from constructing the new structures, needed from one side either. We will try to examine the Ottoman architecture under two headings through the works that have been rebuilt and built through.

Keywords: al-Quds, Ottoman State, al-Masjid al-Aksa, Süleyman the Magnificent, architecture.

Üç ilâhî dinin en önemli kutsal mekânlarına ev sahipliği şehir Kudüs, bu özelliğiyle dünyada tektir. Şehrin bu özelliği özellikle surlarla çevrili Eski Şehir'de kendisini açıkça göstermektedir. Yahudiler için büyük öneme sahip Ağlama Duvarı, Hıristiyanların Kamâme Kilisesi, Müslümanların Ka'be ve Mescid-i Nebevî'den sonra en önemli dinî mekân addettikleri Mescid-i Aksâ ve bu arada Kubbetü's-Sahra hep bu bölgede yer almaktadır. Uzak geçmişten günümüze bu bakımdan üç dinin mensuplarının ilgisini daima üzerine çeken Kudüs'e Osmanlılar da yoğun alaka göstermişler, eğitim kurumları, alt yapı çalışmaları, sosyal hizmetler, sanat eserleri, mimari çalışmalar gibi türlü alanlarda şehirde önemli faaliyetlere imza atmışlardır ki bunun hali hazırda büyük oranda görülmeye devam eden yansıması sanat ve mimari alanındaki çalışmalardır.

Bu faaliyetlerin Osmanlının bölgedeki egemenliğinin ilk yıllarına kadar gittiğini görmekteyiz. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü 1517 yılında Osmanlı topraklarına katmasından kısa bir süre sonra vefatı üzerine 1520'de tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman şehirde

esaslı bir tamir süreci başlatmış,¹ bu çalışmalar, kent çevresindeki surlar, Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksâ, su kaynakları, çeşmeler, sebiller gibi eserleri kapsamıştır.²

Surların Yeniden İnşası

Bilâdu's-Şâm'daki bir şehri tam çevreleyen surların en kadimi olan³ ve Kudüs'te Eski Şehir'in etrafını çevreleyen surların tarihi Yebüsîler ve Kenânîler dönemlerine uzanmaktadır.⁴ el-Muazzam İsa Eyyübî tarafından 1219 tarihinde yıkılmalarından itibaren Kudüs, üç yüz yıldan daha fazla bir süre surlardan yoksun kalmıştır.⁵

Kanuni Sultan Süleyman döneminde mukaddes yerleri muhafaza etmek,⁶ şehri yabancı istilacılardan ve bedevilerden korumak için⁷ Eski Şehir olarak adlandırılan 868 dönümlük alanın etrafındaki bu surlar,⁸ Bizans ve Haçlılar döneminden kalan temeller üzerinde⁹ yeniden inşâ edilmiştir.¹⁰

Surlar yerden yaklaşık olarak 12 m yükseklikte ve 3.218 m uzunlukta¹¹ ve dörtgen biçimindedir.¹² Tamirler sonrasında surların yüksekliği bazı noktalarda 40; bazılarında 50 ayağa ulaşmıştır.¹³

¹ Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1984, 24.

² Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yay., İstanbul 1986, 272.

³ Ğüşe, Muhammed Hâşim, "el-Kuds fi'd-Damir", *Muhadaratun fi Müntedi'l-Fikri'l-Arabî*, Dâiratu li'l-Buhûsi ve't-Tevsîki ve'l-İ'lâm, Amman 2009, 8.

⁴ Necm, Raif Yusuf, *Künûzu'l-Kuds*, 1983, 342.

⁵ Asali, Kamil Jamil, "Jerusalem Under the Ottoman, 1516-1831 AD", *Jerusalem in History*, ed: Kamil Jamil Asali, Scorpion Publishing, England 1989, 201.

⁶ Karaman, Müslüman, Lütfullah, "Filistin", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 92.

⁷ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

⁸ Karaman, 92.

⁹ Gray, John, *a History of Jerusalem*, The Trinity Press, London 1969, 261; Dölen, Emre, "Kartpostallarla Geçmişte Kudüs: Kutsal Bir Şehir Olan Kudüs'ün Bütün Tek Tanrılı Dinlerle Çok Yakın Bağları Vardı", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Kasım 1995, XXIV (143), 28.

¹⁰ Dölen, 28; Karaman, 92; Asali, "J.U. the Ottoman", 201; Dan, 224; Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 11.

¹¹ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

¹² Dölen, 28.

¹³ Ebû Aliyye, Abdy'l-Fettâh Hasan, *el-Kuds Dirâsatun Târihiyyetun Havle'l-Mescidi'l-Aksâ ve'l-Kudsi's-Şerîf*, Dâru'l-Merih, Riyad 2000, 113-114.

Yapı, otuz dört kule ve yedi çıkış kapısına sahiptir.¹⁴ Bu kapılar, Bâbu'l-Amûd, Bâbu'l-Halîl, Bâbu'l-Meğâribe, Bâbu'l-Esbât, Bâbu's-Sahire, Bâbu'n-Nebî Dâvûd ve Bâbu Meryem'dir.

Aynı zamanda önemli bir sanat eseri olan¹⁵ Bâbu'l-Amûd, Dımaşk ve Nasr Kapısı olarak da adlandırılır. Kudüs surlarının kapıları içerisinde en meşhur ve girişin en yoğun olduğu kapıdır. Kapı, bir giriş ve kemerden oluşur. Kemerle giriş arasında Osmanlı padişahının ismini, lakabını ve kapının yapılma tarihini belirten kitâbe vardır. Kapının girişini, bakırla kuvvetlendirilmiş ağaçtan yapılma iki kanat örter. Bir havalandırmaya sahip olan kapının yapılış tarzı askerî mimariyi anımsatmaktadır.¹⁶

Bâbu's-Sâhira'yı Fransızlar Herodos veya Madellin Kapısı olarak adlandırırlar. Kapı bir giriş ve kemerden oluşur. Bu ikisinin arasında yer alan kitâbede Padişah'ın ismi, lakabı ve kapının yapılış tarihi yazılıdır. Bâbu'l-Amûd gibi burayı da bakırla güçlendirilmiş ağaçtan iki kanat kapatır. Yine bir havalandırma odası ile havalandırma sağlanır.¹⁷

Bâbu'l-Halîl aynı zamanda Yafa Kapısı olarak da isimlendirilir.¹⁸ Bu kapı da giriş ve onun üzerindeki büyük bir kemerden oluşur. İlk iki kapıda olduğu gibi burada da bir kitâbe vardır. Kapı kanatları Bâbu'l-Amûd ve Bâbu's-Sâhira ile aynıdır ve burada da bir havalandırma odası bulunur.¹⁹ 1282/1866 yılında bu kapı, yirmi altı bin dokuz yüz elli kuruş masraf edilerek tamir edilmiştir.²⁰ Bu kapının iç ve dış tarafında bulunan hendek doldurularak üzerine bina yapılmış ve bu bina askeriye ile belediye arasında paylaşılır.

¹⁴ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

¹⁵ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

¹⁶ Necm, Raif Yusuf, *Künûzu'l-Kuds*, Mecmaü'l-Meleki li-Buhûsi'l-Hadârati'l-İslâmiyye, Amman, 1983, 344; *Mevsûatu'l-Muduni'l-Filistiniyye*, Dâiratu's-Sekâfeti ve Munzametü't-Tahrîr, Dımaşk 1990, 613.

¹⁷ Necm, 347; *M. M. Filistiniyye*, 613-614.

¹⁸ *M. M. Filistiniyye*, 614.

¹⁹ Necm, 355.

²⁰ BOA, İ.MVL, 24652 [*Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrine Kudüs*, I-II, haz: İlhan Ovalıoğlu vdd., Çamlıca Yay., İst 2009, II, 15].

mıştır.²¹

Sahyûn Kapısı olarak da adlandırılan Bâbu'n-Nebî Dâvûd, 1541 yılında yenilenmiştir.²² Kapı büyük bir giriş ve sivri taş kemerden oluşur. Bu kısmın biraz üzerinde ise küçük bir burç vardır. Giriş ile kemer arasında Sultan'ın ismi, lakabı ve inşâ tarihinin yazılı olduğu bir kitâbe bulunmaktadır. Girişi bakırla güçlendirilmiş iki ahşap kapı kapatır. Girişten sağa dönülerek surlara çıkılabilir. Yüksekliği, gözetleme için kullanılan taş burç, ok atma ve yağ dökme yerleri askerî açıdan önem arz eder.²³

1540 yılında yenilenen ve Silvan Kapısı olarak da isimlendirilen Bâbu'l-Meğâribe, Fransızlar tarafından da Kamâme Kapısı olarak adlandırılır. Surların diğer kapılarından büyüklük, hacim ve mimârî özellikler bakımından farklılıklar gösterir.²⁴ Bu yapı mimârî açıdan basit bir eser olup büyüklük açısından ise diğerlerinden daha küçüktür. Dikdörtgen biçimindeki bir girişten oluşur. Derinliği surlarınki ile aynı olup üzerinde iki tane eşik vardır. Surların dışındaki birinci eşiğin üzerinde küçük bir kemer bulunur. Orta büyüklükteki bu kemerlerin ayakları iki tane kare taşa oturur. Eşik ile kemer arasında yine Padişah'ın ismi, lakabı ve inşâ tarihini belirten bir kitâbe vardır.²⁵ Diğer eşik ise surların içinde olup daha uzun ve büyüktür.²⁶

Bâbu'l-Esbât, Kadis Stefanos²⁷ veya Sitti Meryem Kapısı olarak da bilinir. Doğudan Harem-i Şerif'in kuzeyine düşer. Kapı büyük bir girişten ve sivri kemerden oluşur. Bu ikisinin arasındaki Arapça kitâbede Padişah'ın ismi ve tamir tarihinin yazılı olduğu görülür. Türkçe olan bir diğer kitâbede ise aynı bilgilere ek olarak binanın yapımında emeği geçen Merhum Hacı Hasan Bey'in ismi de

²¹ BOA, DH.MKT, 493/81; [Vesikalar, II, 58].

²² Necm, 356; *M. M. Filistiniyye*, 614.

²³ Necm, 356.

²⁴ Necm, 359; *M. M. Filistiniyye*, 614.

²⁵ Ebû Aliyye, 114.

²⁶ Necm, 359.

²⁷ *M. M. Filistiniyye*, 614.

geçmektedir. Kapının girişini bronzla güçlendirilmiş ahşap iki kanat örter. Kemerin üzerinde ise küçük bir taş burç vardır. Burası da yine düşmana yağ dökmek ve ok atmak için yapılmıştır.²⁸

İlerleyen zamanlarda ihtiyaç hâsıl olduğunda bu kapılara yenisinin eklendiği görülmektedir. Kudüs surlarının dışında ve şehrin batı tarafında bulunan evlerde yaşayan halk, şehre girmek için Bâbu'l-Halil'i kullanmak zorunda olup bu kapıya ise uzun bir mesafe yürüyüşle ulaşılabilmesi nedeniyle 1889 yılında yeni bir kapı yapılmasına karar verilmiş ve inşâ edilen bu kapıya Bâb-ı Cedîd ismi verilmiştir.²⁹

Surlarda kapılardan başka çeşitli burçlar ve kuleler de bulunmaktadır. Şehrin surlarını korumak ve güçlendirmek işlevine sahip olan bu burçların en önemlilerinden olan Kibrit burcu surların güneyine düşer ve askerî mimarî özellikleri gösterir. Mimarîsi, kare, dikdörtgen ve silindir biçimindeki unsurlara sahip olması bakımından çeşitlilik gösterir. Dış yüzeyinin ortasındaki kitâbeden anlaşıldığına göre burcun yapılışı 1540 senesine dayanır. Burç, dikdörtgen biçimindeki bir binadan oluşur. Üç katlı olan bina, odalarının genişliği ile öne çıkar. Doğu, Batı ve Güney odalarının her birinde, dışarıdan görülmemesi için kamufle edilen ok atma yerleri vardır. İlk iki katına surların içinden, kuzeydeki küçük bir girişle ulaşılır. Üçüncü katı dikdörtgen biçimindeki açık, geniş bir alandan oluşur.³⁰

Nebî Kubbesi, Mihrâbu'n-Nebî diye de isimlendirilir.³¹ Eserin mihrâb bölümü, 1538-1539 yılları arasında yapılmış olan birinci kısmı oluşturur ve kubbenin sütunları içinde kalır. Buradaki kitâbede kubbeyi inşâ eden Muhammed Bey, Sâhibi Livâ-i Gazze ve Kuds-i Şerif olarak belirtilir. Binanın ikinci kısmını oluşturan kubbe bölümü ise 1845 yılında II. Abdülmecit döneminde yapılmıştır. Se-

²⁸ Necm, 352.

²⁹ BOA, İ.ŞD, 5687; [Vesikalar, I, 341]

³⁰ Necm, 358.

³¹ M. M. Filistinîyye, 615.

kiz yuvarlak sütundan ve bunların bağlantısını yapan sekiz sivri kemerden oluşur. İki kitâbeden biri Arapça diğeri ise Türkçedir. Eserin inşâ tarihini ve inşâ eden ustanın adını belirtir.³²

Bu surların ve üzerindeki burç ve kubbelerin yapım ve onarımı 1536-1540 yılları arasında devam edip önemli maddi harcamalara yol açmış, Filistin'in farklı bölgelerinde, tamir finansmanını karşılamak üzere kampanyalar organize edilmiştir.³³

Bâbu'n-Nebî Dâvud ile Bâbu Halil arasındaki surların dışında yer alan³⁴ Kudüs Kalesi'nin ana giriş kapısının yanında bulunan bir yazı, surların onarımından birkaç yıl önce, 1531 yılında Kale'nin de restore edildiğini göstermektedir.³⁵ Onarım sonucunda kale, Eyyübî Meliki İsâ b. el-Melik dönemindeki yapısına tekrar kavuşturulmuştur. Ayrıca Kale Mescidi'nde dairevî minare ve meskenler inşâ edilmiş³⁶ olup I. Sultan Mahmud Han döneminde 1151/1738 yılında kale mescidinin imareti yenilenmiştir.³⁷

Bâb-ı Halil'e girerken sağ kolun üzerinde 1538 yılında bir gözetleme kulesi inşâ edilmiştir ki bu kulenin inşâsı mimarî yapılarda savaş tedbirleri hususuna da önem verildiğini göstermektedir.³⁸

Osmanlılar 1623 yılında Kudüs'teki mevcut kalenin yapımı haricinde yeni bir kale daha inşâ ettirmiştir. Yol emniyetini sağlamanın hedeflendiği ve Murat Kalesi olarak bilinen bu yapı, Halilurrahman yolunda bulunan Süleyman Havuzu'nun yanında yaptırıldı. Kalede bir mescid ve bölgenin güvenliğini sağlamakla görevli Osmanlı askerleri için 50 oda inşâ edildi.³⁹

Kubbetü's-Sahra'nın Onarımı

İslâm mimarîsinin bu en eski abidesi, Emevî Halifesi Abdül-

³² Necm, 351.

³³ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

³⁴ Ebû Aliyye, 115.

³⁵ Asali, "J.U. the Ottoman", 201.

³⁶ Ebû Aliyye, 115.

³⁷ Ebû Aliyye, 120.

³⁸ Ebû Aliyye, 115-116.

³⁹ Ebû Aliyye, 116.

melik b. Mervân tarafından 72 (691-692) yılında yaptırılmıştır. Abbasî Halifesi Memûn, 126 m uzunluğundaki lacivert zemin üzerine altın yaldızlı Kûfî mozaik kitâbede Abdülmelik'in ismini sildirerek kendi ismini yazdırmış fakat 72 tarihini aynen bırakmıştır.⁴⁰ Bu yapı, erken dönem İslâm sanatının en ünlü ve en kayda değer yapılarından biridir.⁴¹ Bu eser bir cami olmaktan çok, mukaddes taş ve buralarda yaşanıldığına inanılan olayların hatırasını yücelten bir mekân olma özelliği sergilemektedir.⁴²

Gerek Kuzey kapısı üzerindeki Abdullah et-Tebrizî imzalı⁴³ ve Tâhâ Suresi 76. âyetinden iktibasla “Hâzâ cennetü adnîn fedhulûha hâlidîn” yazılı olduğu bir kitâbe⁴⁴ gerekse Kubbetü's-Silsile'de bulunan kitâbeler, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1561-1562 yıllarında burada tamir ve yenileme çalışmaları yaptırdığını belirtmektedir.⁴⁵ Padişah, Kubbetü's-Sahra'nın onarımı için Mimar Sinan'ı Kudüs'e göndermiş, Lala Mustafa Paşa'yı Mısır valiliğinden alarak Kudüs'ün onarım işlerinde görevlendirmişti. Çalışmalar için Mısır, Şam ve Halep'ten mimar, usta ve nakkaşlar getirilmiştir.⁴⁶

Yapının dış duvarındaki mozaik kaplama sık sık tamirlere ihtiyaç gösterdiği için⁴⁷ kaldırılarak yerine çini levhalar konulmuştur.⁴⁸ Binanın dış yüzeyi kırk beş bin çini levha ile kaplanmıştır. Bunlardan en erken tarihli olanlar kasnağı kaplayan çinilerdir ve renkli sır tekniği ile yapılmıştır. Renkler koyu mavi, firuze, sarı, yeşil ve siyahtır. Bu birinci grup çinilerle Kanunî Sultan Süleyman

⁴⁰ Aslanapa, Oktay, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1989, 15.

⁴¹ Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev: Nurcan Yavuz, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, 38.

⁴² Çam, Nusret, *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., Ankara 1997, 181-182.

⁴³ Aslanapa, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, 17.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, yay., İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, 233.

⁴⁵ Çam, 17; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

⁴⁶ Evliya Çelebi, 233.

⁴⁷ Buhl, F., “Kudüs”, *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, VI, 963.

⁴⁸ Evliya Çelebi, 233; Buhl, 963; Solakzade, II, 318; Aslanapa, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, 17.

devri tarihini taşıyan sır altı teknikli çiniler arasında görülen büyük teknik farklar bu çinilerin Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmış olabileceğini, düşündürmekteyse de bunların Kanuni devrinin ilk yıllarında XVI. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olmaları ihtimali daha kuvvetlidir. İkinci grup (koyu mavi, siyah, firuze, beyaz renkli parlak çiniler) sır altı çiniler ise 1551-1561 yıllarından kalmış olmalıdır.⁴⁹ Renkli sır tekniği ile yapılmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın adı ile sekizgen gövdenin üst kenarındaki kitâbe kuşağı, sonunda 959 (1551-52) tarihini taşır ki bunlar bu teknikte yapılmış çinilerin son örnekleri arasına girmektedir.⁵⁰ Bu çinilerin üzeri Karahisarî Ahmed hattıyla yazılan Yasin Suresi ile çevrilidir. Her köşesinde ise celi hatla bu surenin “Selamun kavlen min Rabbin Rahim” ayeti yazılıdır. Çiniler üzerindeki yazıların üst tarafına yağmur sularının akması için kurşundan kalaylı çörtenler konulmuştur. Bu bölümün yukarı kısmında ise kurşunla kaplı çepeçevre kubbe saçakları bulunmaktadır.⁵¹ Dış duvarların alt kısımlarına mozaik yerine mermer konulmuş, pencerelere alçı yuvalar içine yerleştirilmiş renkli camlar takılmıştır. Kubbe kasnağında Kerublar ve hurma ağaçlarını tasvir eden içerideki mozaiklere benzer fakat harap durumdaki mozaiklerin yerine çini kaplamalar yaptırılmıştır. Bunlardan çini mozaik kitâbe Besmele ve Kur'an İsrâ Suresi 1-20. âyetlerinin sonunda rakamla 952 (1545-1546) tarihini vermektedir.⁵² Ölümünden az önce Kanunî Sultan Süleyman, Kubbetü's-Sahra'da Doğu ve Batı portallerinin kapı kanatlarını tunç levhalarla kaplatmıştır.⁵³

Kanunî Sultan Süleyman'ın Kubbetü's-Sahra'ya vakfettiği bir çini kandil şimdi Londra British Museum'da bulunmaktadır. 956/1549 tarihli kandilin burada yaptırılan tamirlerde vakfedildiği anlaşılmaktadır. Yapıldığı yer olan İznik'in adını veren tek eserdir.⁵⁴

⁴⁹ Aslanapa, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, 15-17

⁵⁰ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

⁵¹ Evliya Çelebi, 233-234.

⁵² Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

⁵³ Aslanapa, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, 17.

⁵⁴ Aslanapa, “Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri”, 17.

Kubbetü's-Sahra üzerindeki çalışmalar ise yirmi yıldan fazla sürmüştür.⁵⁵

Osmanlı Padişahı III. Murad devrinde Kubbetü's-Sahra'daki tamirler devam etmiş, daha sonra 1780'de I. Abdülhamit, 1817'de II. Mahmut, 1853'te Abdülmecit, 1874'te Abdülaziz ve 1876'da II. Abdülhamit tarafından dış ve iç onarım çalışmaları yaptırılmıştır. Sutan Abdülaziz tarafından yaptırılan tamirler, kitâbelere göre 1870-1875 yılları arasında olup XVI. yüzyıl kitâbe şeridi arasında onun tuğraları yer yer sıralanmıştır.⁵⁶ Yine Kubbetü's-Sahra'nın yağmurdan etkilenen ve düşecek durumda olan çinileri 1898 yılında on sekiz bin beş yüz yirmi beş kuruşa,⁵⁷ 1900 yılında on bir bin kuruşa tamir ettirilmiştir.⁵⁸

Mescid-i Aksa'nın Onarımı

Kanunî Sultan Süleyman'ın Kudüs'teki çeşitli yapıları tamir ettirmesi sırasında sadece Kubbetü's-Sahra'da değil Mescid-i Aksa'nın diğer kısımlarında da onarım ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Arşiv belgeleri bu tamir sırasında çalıştırılmak üzere Kudüs dışından da iş gücü takviyesi yapıldığını ortaya koymaktadır. Örneğin 17 Kasım 1586 tarihli bir emir Şam'dan on yeniçeri ve bir bölükbaşının bu amaçla şehre gelmesini istemektedir.⁵⁹ Mekkizâde Mehmed Efendi'nin memur kılındığı bu onarımda kullanılacak kereste, boya ve sair masraflarının ilk adımda yirmi beş bin yedi yüz altmış yedi kuruşa ulaştığı, tüm bu malzeme ve iş gücünün gemilerle bölgeye intikal ettirileceği belirtilmiştir.⁶⁰ Malzemenin yetersizliği üzerine yeniden boya, kereste ve diğer ihtiyaçlar çeşitli kerelerde satın alınmıştır.⁶¹

⁵⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 272.

⁵⁶ Aslanapa, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri", 17-18.

⁵⁷ BOA, İ.EV, 1316/B/8; [Vesikalar, I, 63].

⁵⁸ BOA, İ.EV, 1317.Za/5; [Vesikalar, I, 64].

⁵⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d. 61/257; [Vesikalar, I, 11].

⁶⁰ BOA, C.EV, 26157; [Vesikalar, I, 12].

⁶¹ BOA, C.EV, 32106; BOA, HAT, 16235; [Vesikalar, I, 13].

Mescid-i Aksa'nın kuzey yönüne Kanuni Sultan Süleyman mermer bir yol ve bu yol ile Kubbetü's-Sahra arasına da büyük bir havuz yaptırmıştır.⁶²

Harem-i Şerif'te daha 1527'de Sebil-i Bâbu'l-Mahkeme, 1538-39'da Mehmet Bek Mihrabı, bugünkü Kubbetu'n-Nebî'yi yaptırıp 1561-62'de Kubbetu's-Silsile'yi tamir ettirmiştir.

İhtiyaç görüldüğü farklı zamanlarda Mescid-i Aksâ'nın çeşitli kısımlarının da onarımdan geçirildiğini görmekteyiz. Örneğin Mescid-i Aksâ'nın mihrap tarafında bulunan Bâb-ı Hızır'dan kalenin sonunda yer alan Mehd-i İsâ isimli yerdeki burca kadar olan ve bir depremde yıkılan duvar, Mescid-i Aksâ'nın tamamen yıkımının önüne geçebilmek için 1841 yılında tamirden geçirilmiştir.⁶³ Yine buradaki ve diğer mübârek yerlerdeki çinilerin bir kısmının eksilmesi nedeniyle 1850 tarihinde Kudüs'e Kütahya'dan usta gönderilerek yerinde tesbit ve yeni çinilerin imâli yaptırılmıştır.⁶⁴ Arşiv belgeleri ihtiyaç görülmesi durumunda gerek Mescid-i Aksa'da gerekse diğer mukaddes mahallerde yeni tamirlerin de yapıldığını göstermektedir. Örneğin 1881 yılına ait bir belge buralarda yapılan bir tamir çalışmasına işaret etmektedir.⁶⁵

Su Hatlarının Yenilenmesi ve Onarımı

Kudüs'ün kronik su problemi Kanuni Sultan Süleyman'ın dikkatini çekmiştir. Büyük bir para miktarı su tesisatlarının (kanallar, sarnıçlar, çeşmeler ve hamamlar) inşâ, tamir ve bakımına ayrılmıştı. Bu dönemde Beytü'l-Lahim ve Halilü'r-Rahman arasındaki Kanâtü's-Sebil olarak bilinen ve Kudüs'e su sağlayan kanal tamir edilmiş, Yafa Kapısı'nın dışında Birketü's-Sebil olarak isimlendirilen sebil de onarım görmüştür.⁶⁶ Evliya Çelebi, daha önce sarnıçlardan su ihtiyacı karşılanan Kudüs'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından

⁶² Evliya Çelebi, 232.

⁶³ BOA, C.ML, 2760; [Vesikalar, I, 15].

⁶⁴ BOA, A.MKT.MVL, 35/19; [Vesikalar, I, 21].

⁶⁵ BOA, İ.DH, 67451.

⁶⁶ Asali, "J. U. The Ottoman", 201.

bir ırmak akıtıldığını ve böylelikle bu sarnıçların işlevlerini yitirdiklerini belirtmektedir.⁶⁷

Harem-i Şerif'in iç tarafındaki Şa'lân Sebili olarak isimlendirilen Memluk çeşmesi 1627 yılında yenilendi. Kanâtü's-Sebil 1656 ve 1666 yıllarında tamir edildi.⁶⁸

Suyolları daha sonra ihtiyaç duyulduğunda tekraren tamirden geçirilmiştir. Bunlardan biri 1786,⁶⁹ diğeri 1797⁷⁰ yılında gerçekleştirilmiş, kanallar, sarnıçlar ve havuzlar onarılmıştır. 1809 yılındaki tamir masrafları ise Şam Valisi Yusuf Paşa tarafından karşılanmıştır.⁷¹ Bu tamirlerin ileriki yıllarda da tekrarlandığı anlaşılmaktadır.⁷²

Bunların dışında Osmanlılar tarafından şehirdeki gayr-i Müslimlere ait mekânlarda da zaman zaman tamir ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. 1555 yılında Kamâme Kilisesi'nin müdevver kısmında, mezar üzerindeki küçük bina yerine, muntazam şekilli bir yenisi konuldu. Kilise, birbirleriyle anlaşmazlık içinde olan çeşitli mezhepler arasında taksim edilmişti. Bu ayrılıklar binanın kubbesinde ve çan kubbesinde yapılması zorunlu olan tamiri geciktirmişti. Tamir işine ancak 1719 yılında başlandı. Bu tamirler sırasında hükümetin emriyle mevcut şekiller muhafaza edildi ve Kamâme Kilisesi'ndeki yenilik denemelerinden vazgeçildi.⁷³

Mescid-i Ömer olarak bilinen ve Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidin, 1853 tarihinde minare ve mihrabı,⁷⁴ 1855,⁷⁵ 1857⁷⁶ ve 1907⁷⁷ yıllarında ise ihtiyaç duyulan çeşitli kısımları tamir ettirilmiştir.

⁶⁷ Evliya Çelebi, 258-259.

⁶⁸ Asali, "J. U. The Ottoman", 212.

⁶⁹ BOA, C.BLD, 3206; [Vesikalar, I, 372-373].

⁷⁰ BOA, C.BLD, 6960; [Vesikalar, I, 374-375].

⁷¹ BOA, HAT, 34651/L; [Vesikalar, I, 376].

⁷² BOA, İ.MVL, 3655, 18607; BOA, İ.ŞD, 1979; [Vesikalar, I, 378-379, 384, 388].

⁷³ Buhl, 963.

⁷⁴ BOA, İ.MVL, 11688; [Vesikalar, I, 27].

⁷⁵ BOA, İ.MVL, 13833; [Vesikalar, I, 28].

⁷⁶ BOA, İ.DH, 24318; [Vesikalar, I, 29].

⁷⁷ BOA, İ.HUS, 1325 L/14.

Dinî Mimarî Alanında Yapılan Çalışmalar

Bu alanda yapılan çalışmalar cami, mescit, zaviye, kubbe gibi çeşitli eserleri kapsamaktadır. Bunlardan Kıymerî Mescidi'nin yapı-
lış tarzına bakılarak bu eserin Osmanlı dönemine ait olduğu sanıl-
maktadır. Bu mescide açık bir alana götüren ve namaz mahallinin
sağ tarafında bulunan bir girişle ulaşılır. Girişin güneyinde bulunan
odada mescidi inşâ eden kişiye ait olduğu zannedilen bir kabir bu-
lunmaktadır. Namaz mahalli dörtgen şeklinde olup bu kısmın üze-
rinde sekizgen bir yapı üzerine oturan ve fazla büyük olmayan bir
kubbe vardır. Bu sekizgen unsurun her biri mescidin duvarlarına
oturan dört kemer vasıtasıyla alttaki dörtgen planla bağlantıyı sağ-
lar. Mescidin güney tarafında sadece bir kamburdan oluşan mihrap
bulunmaktadır.⁷⁸

Ervah Kubbesi'nin isminin kendisine yakın olan Ervah Mağar-
ası'ndan alınmış olması muhtemeldir. Yapılış tarzından XVI. yüzyıl
eseri olduğu anlaşılmaktadır. Kubbe, sekiz yuvarlak sütun üzerine
oturtulmuştur. Bu sütunlardan sekiz adet kemerle kubbeye geçiş
sağlanmıştır.⁷⁹

Bir diğer kubbe olan Hadar Kubbesi'nin de yapılaş tarzı XVI.
yüzyıla ait olduğunu düşündürmektedir. Altı yuvarlak sütun üzeri-
ne inşâ edilmiştir. Sütunların üzerinde altı adet taş kemer bulun-
maktadır. Kubbe, iç görünümü itibariyle daire; dışarıdan bakıldı-
ğında ise altıgen şeklindedir. Kubbenin altında Harem-i Şerif gelirle-
rinin toplandığı ve günümüze kadar ulaşmış olan bir mahzen var-
dır.⁸⁰

Haseki Sultan Tekkesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hase-
ki Sultan tarafından 959/1551-1552 yılında, fakirlere ve talebelere
hizmet vermek amacıyla yaptırılmıştır.⁸¹ Osmanlıların Kudüs'te inşâ
ettikleri eserlerin en önemlilerinden biridir. Tekkede yer alan iki fi-

⁷⁸ Necm, 318.

⁷⁹ Necm, 320.

⁸⁰ Necm, 321.

⁸¹ Necm, 364; *Mev. Mud. Filistiniyye*, 615.

rın yaklaşık olarak kare şeklinde olup doğusunda abdesthane bulunmaktadır. Mutfak, güneydeki fırının arkasında kalmaktadır. Kabir ise mutfağın güneyine düşen kare şeklindeki taş bir binadır. Üst kısmı dört yüzeyden her birine yapılan dört kemerle sekizgen yapılmış ve böylece sekizgen bir sütun üzerinde güzel bir kubbe oluşturulmuştur. Kabrin Şeyh Sadeddin er-Rassafâ'ye ait olduğuna inanılmaktadır.⁸²

Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olan *hânkâh*ların⁸³ ilki Selahaddin Eyyübî'nin Kudüs'ü Haçlılardan kurtarmasının akabinde Sultân'ın emri ile inşa edilmiştir. Sûfiler için güvenli bir içtimâî müessese olarak kurulan bu mekân, Müslümanların Haçlılar öncesi dönemlerine dönmelerini sağlamak amacıyla İslâm âleminin en büyük ilmî merkezi ve İslâm fikir ve medeniyetini yayacak bir kurum olarak düşünülmüştü.⁸⁴ Bu ve şehirde bulunan diğer hânkâhlar, Osmanlılar tarafından önemli miktarda ödenek ayrılarak tamir ve restorasyona tâbi tutulmuş ve bu masraflar için vakıf tahsis edilmiştir. Ayrıca yine Osmanlılar tarafından mevcut hânkâhlara yenileri eklenmiştir.⁸⁵

Şehrin bir diğer dinî yapısı olan Mevlevihane, Kudüs Sancağı kumandanı Hüdavendigâr Bey tarafından 995/1586-1587 yılında Mevleviyye Tarikatı için yaptırılmıştır.⁸⁶ Dört kattan oluşan bu yapının her bir katı farklı amaçlar için tahsis edilmiştir. Cami türbe, köprü evler, hücreler, Semahane ve minare Mevlevihane'nin farklı bölümlerinde yer alan yapılardır. Kudüs'te Osmanlı devrinde yapılan ender minarelerden olması bakımından önemli olan minarenin giriş kapısı semahanenin arka tarafından olması ve ayrıca semahanenin içinden de şu anda kapatılmış bulunan ve minareye geçit

⁸² Necm, 364-365.

⁸³ Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 42.

⁸⁴ Rebâya, İbrahim, "el-Havâniku fi'l-Kuds Hilâli Asri'l-Osmâni", *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye*, 2010, sayı: 1, 667.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Rebâya, 674-682.

⁸⁶ Necm, 367; *Mev. Mud. Filistiniyye*, 615.

sağlayan bir kapının olması nedeniyle semahanenin yapıldığı dönemde burasının müezzinlerin kaldıkları bir konut olabileceği düşünülmektedir.⁸⁷

VIII/XIV. yüzyılda inşâ edilen Nakşibendiyye Zaviyesi'ne, 1025/1616 yılında Osman el-Buhârî ve 1144/1731 yılında Şeyh Hasan b. Muhammed el-Özbekî yeni odalar ekletmiştir. Zaviyede birçok şeyhin kabri bulunmaktadır. Zaviye kuzey ve güneye uzanan açık, dar bir geçitten ve bu geçidin her iki yanındaki odalardan oluşmaktadır. Kuzey girişinin iç sağ tarafına namaz kılınacak bir yer yapılmıştır. Bu bölüm, basit bir yapı olup güney duvarında bir mihrabı vardır.⁸⁸ Zaviyenin masrafları için İstanbul'da bulunan büyük bir ev ve 1000 Sultanî altın paranın vakfedildiği, vakıf gelirlerinden sadece zaviyede görev yapan tasavvuf ehlinin değil çocuklarının da faydalanmasının sağlandığı bilinmektedir. Zaviye sadece Araplar için değil Türkistan'dan gelmiş misafir ve hacılar için konaklama yeri ve ibadethane olarak düşünülmüştü.⁸⁹

Harem-i Şerîf'in kuzeybatısında yer alan Nakşibendiyye tarikatına bağlı Özbekiyye Zâviyesi'nin (Hankah-ı Özbek, Özbek Tekkesi) XIII. yüzyıl başlarında kurulduğu bilinmektedir. Zâviyenin Tevhidhane girişi üzerindeki 1236 (1820) tarihli onarım kitâbesi Kudüs'teki Osmanlı yapılarında rastlanan nadir Osmanlıca kitâbelere dendir ve "*Yapıldı Hankâh-ı Özbek açıldı ehl-i irfâne*" mısrasıyla son bulur.⁹⁰

Devâtdâriye Medresesi tamir edilerek ıslahhane olarak kullanılmaya başlanmış ve bu ıslahhanenin masrafları için de Bâb-ı Halil'in haricinde bulunan meydanda yeni dükkânlar inşâ edilmiş ve

⁸⁷ Tütüncü, Mehmet, "Kudüs Mevlevihânesi Tarihi ve Mimarisi", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, ÇOMÜ, Çanakkale 2006, 702-703.

⁸⁸ Necm, 370.

⁸⁹ Kanat, 31-32.

⁹⁰ Kanat, Elif, *Kudüs'teki İslâmî Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul 2013, 31.

Salâhiye Vakfı'na ait çarşı tamir ettirilerek kiraya verilmiştir.⁹¹

Meşhur son dönem Osmanlı mimarı Mimar Kemaleddin'in dinî mimari üzerindeki çalışmaları arasında Kudüs önemli bir yer tutar. 1922-1925 yılları arasında İngiliz işgal hükümeti devrinde İslâm Yüksek Meclisi'nin daveti üzerine Kudüs'e giderek Mescid-i Aksa'nın tamiri için üç yıl mimarlar heyeti ile orada çalışmıştır. Bu arada Mimar Kemaleddin, Kubbetu's-Sahra'yı dikkatle incelemiş, 100 levha kadar esim ve inceleme projeleri hazırlamış ve acele tamirlere de başlamıştır.⁹²

Sivil ve Askerî Mimari Alanında Yapılan Çalışmalar

Kudüs'te bu kapsama daha çok çeşmeler, eyvanlar, saat kulesi ve ribatlar girmektedir. Kasım Paşa Çeşmesi, Mahkeme Kapısı Çeşmesi olarak da isimlendirilir. Silsile Kapısı'ndan yaklaşık olarak on metre uzaklıktadır. Batı duvarına yazılan kitâbede belirtildiği üzere 932/1526-1527 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs Valisi Kasım Paşa tarafından yaptırılmıştır. Eser, her birinin altında su çeşmeleri bulunan sekiz taş kenardan oluşmaktadır. Her çeşmenin önünde taş oturaklar vardır. Çeşme, abdest alanların serinlemesi ve yağmurdan korunması için daire şeklindeki ağaç bir gölgelikle örtülmüştür.⁹³

Sultan Bereketi Çeşmesi, 943/1536-1537 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaptırılmıştır. Çeşme, uzun bir taş yüzey ve bunun altındaki musluktan oluşmaktadır. Kitâbesinde Osmanlı Padişahı'nın adı, lakabı ve çeşmenin inşâ tarihi yazılmıştır. Üzerinde dört sıra taş mukarnas vardır.⁹⁴

Vadi Yolu Çeşmesi, 943/1536-1537 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşâ edilmiştir. Çeşme, dikdörtgen bir bina-
dan ve bu binanın altındaki yine dikdörtgen bir su havuzundan oluşmaktadır. Musluğun üzerinde bulunan taş kitâbede Sultan'ın

⁹¹ BOA, İ.MMS, 2151; [Vesikalar, I, 33].

⁹² Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 556-558.

⁹³ Necm, 332.

⁹⁴ Necm, 334.

ismi, lakabı ve çeşmenin inşâ tarihi belirtilmiştir. Kitâbenin üzerinde dört sıra taş mukarnas, bunun üzerinde de ikili yay biçiminde kemerler bulunmaktadır.⁹⁵

Silsile Çeşmesi, 943/1536-1537 yıllarına, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir eserdir. Çeşme, dikdörtgen bir binadan, bu binanın altında uçları çeşmenin duvarlarına dayanan dikdörtgen bir su havuzundan ve bu havuzun ortasındaki bir musluktan oluşur. Havuzun dış yüzeyinde bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. Çeşmenin her iki ayağının ortalarına mukarnaslar yerleştirilmiştir. Musluğun üzerinde bir kitâbe bulunmakta olup, kitâbenin de üzeri de bitkisel motifler ile süslenmiştir.⁹⁶

Süleyman Yolu Çeşmesi, 943/1536-1537 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Harem-i Şerif'in kuzeyinde Atem Kapısı'nın yakınında, Süleyman Yolu'nun arka tarafında yer almaktadır. Yol, güney duvardan çeşmeye bitişmektedir. Bu yapı, Harem-i Şerif bölgesinde geniş alanlara yayılan çeşmelerden biridir. Basit bir görüntü arz eden yapı, dikdörtgen şeklindedir. Harem'in yüzeyinden yaklaşık yarım metre yükseklikten başlamaktadır. Mihrabının üzerinde bir kitâbe yer almaktadır.⁹⁷

Tıyn Çeşmesi, mihrabının üzerindeki kitâbede belirtildiğine göre 1174/1760 yılında yaptırılmıştır. Harem-i Şerif'ten yaklaşık kırk santimetre yükseklikte bulunan bir alanın üzerindedir. Mihrabı dikdörtgen şeklinde olup üzerinde Türkçe bir kitâbe bulunmaktadır.⁹⁸

Sultan II. Mahmud Eyvanı, kuzey taraftan Harem-i Şerif içinde kalmaktadır. Osmanlı Padişahı II. Mahmud döneminde 1223/1808 yılında yaptırılmıştır. Dört tarafı açık bir kubbeden oluşmaktadır. Kubbe yerden yaklaşık olarak dört metre yükseklikteki unsur üzerinde yükselmektedir. Bu bölüme kuzey, doğu ve batı

---

⁹⁵ Necm, 336.

⁹⁶ Necm, 337.

⁹⁷ Necm, 339.

⁹⁸ Necm, 381.

taraflarından merdivenlerle çıkılır. Üzerindeki dört kare sütun, kemerlerle birleştirilmiştir. Buradan dar kubbeye geçiş için dairevî bir unsur oluşturmak amacıyla ayaklar arası doldurulmuştur. Kubbe çeşmesinin duvarının ortasında dikdörtgen şeklinde taş bir mihrap bulunmaktadır.⁹⁹

1316/1900 senesinde Padişah II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi beşinci senesi münasebetiyle Bâbu'l-Halil'de bir çeşme ve bir sarnıç inşâ edilmiştir.¹⁰⁰

1323/1907 yılında Kudüs'te ezânî saate ayarlı bir saat kulesi Müslüman halktan toplanan yardımlar ile inşâ edilmiş¹⁰¹ ve bu kulenin bir maketi de Padişah'a gönderilmiştir.¹⁰²

Bayram Çavuş Ribatı, girişinin üst kısmında yazıldığına göre 947/1540-1541 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Emir Bayram Çavuş b. Mustafa tarafından yaptırılıp yetimlerin sığınabilecekleri bir mekân olarak vakfedilmiştir. Bayram Çavuş Kudüs'te vefat ettiğinde buraya defnedilmiştir.¹⁰³ Eser Vadi Yolu ve Nâzır Kapısı'nın birleştikleri yerin yanında yer almaktadır. İki kattan oluşan yapının ikinci kata doğru uzanan giriş kısmı Kuzey tarafındadır. Renkli taşlarla süslenen girişin mukarnasları ve birçok süsleme unsuru bulunmaktadır. Girişten aşağı inildiğinde birinci katın doğusunda büyük bir boş alana ulaşılmaktadır. Bu alanın batı tarafındaki ara ile güneye ve buradan da ikinci kata ve bölümlere çıkılır. İkinci katta birçok açık alan, odalar ve dört salon yer almaktadır. Bunların en büyüğü merkezdeki mescittir. Bu yapı ile Haseki Sultan Tekkesi birbirine birleşmiş olup bazı bölümlerinin ayrılması zordur. Pek çok kere tamir gören eser, Osmanlıların son dönemlerinde el-Medresetü'r-Ravâsiyye olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni yapımında kirecin az olması nedeniyle kurşun kullanılması

⁹⁹ Necm, 383.

¹⁰⁰ BOA, Y.A.HUS, 409/55; [Vesikalar, I, 391].

¹⁰¹ BOA, DH.MKT, 1174/42; [Vesikalar, II, 62].

¹⁰² BOA, Y.PRK.UM, 80/69; [Vesikalar, II, 63].

¹⁰³ Necm, 360; *Mev. Mud. Filistiniyye*, 615.

nedeniyle olabilir.¹⁰⁴ Bu ribatın masraflarının karşılanması amacıyla iki vakıf kurulmuştur.¹⁰⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e attığı dinî değer burada yapılan sanat ve mimari çalışmalarında kendisini açıkça göstermektedir. Şehir, Osman yönetimine geçmesi ile birlikte adeta bir şantiyeye dönüşmüş, gerekli görülen yerlerde tamir çalışmaları yapılırken önemli sayıda yapı da yeniden veya ilk kez inşâ edilmiştir. Bu çalışmaların en bariz örnekleri Eski Şehir olarak adlandırılan bölgede ve Mescid-i Aksa içerisinde olmakla beraber diğer dinî yapıların da esaslı tamirlerden geçirildiğini görmekteyiz.

Çeşme, eyvan, ribat, kule gibi çeşitli sivil ve askerî mimari örnekleri de bu dönemde Osmanlının imzasını taşıyan sivil mimari unsurlarıdır. Ancak bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniden inşâ edilen Kudüs şehir surlarıdır. Eski Şehir denilen bölgeyi tamamen çevreleyen bu surlar Bizans ve Haçlılar döneminden kalan temeller üzerine yükselirken bu faaliyet mühim masraflara yol açmıştır. Sadece surlar değil şehirde yapılan tüm mimari çalışmalarının masrafları başta devlet hazinesi olmak üzere vakıflar ve yerel halk tarafından karşılanmıştır.

KAYNAKÇA

A.DVNS.MHM.d: Divân-ı Hümâyun Sicilleri Mühimme Defteri

A.MKT.MVL: Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrâkı

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.BLD: Cevdet Tasnifi Belediye

C.EV: Cevdet Tasnifi Evkâf

C.ML: Cevdet Tasnifi Maliye

---

¹⁰⁴ Necm, 361.

¹⁰⁵ İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilat", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I-II, ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, II 22, 52.

DH.MKT: Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi

HAT: Hatt-ı Hümâyün Tasnifi

İ.DH: İrâde Tasnifi Dâhiliye

İ.EV: İrâde Tasnifi Evtâf

İ.HUS: İrâde Tasnifi Husûsî

İ.MMS: İrâde Tasnifi Meclis-i Mahsûs

İ.MVL: İrâde Tasnifi Meclisi Vâlâ

İ.ŞD: İrâde Tasnifi Şurây-ı Devlet

Y.A.HUS: Yıldız Sadâret Husûsî Mârûzat Evrâkı

Y.PRK.UM: Yıldız Perakende Evrâkı Umûmî

Asali, Kamil Jamil, "Jerusalem Under the Ottoman, 1516-1831 AD",
Jerusalem in History, ed: Kamil Jamil Asali, Scorpion Publishing, England 1989.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yay., İstanbul 1986.

Aslanapa, Oktay, "Kubbet El-Sahra'da Osmanlı Devri Tamirleri",
Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yüce Anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.

Buhl, F., "Kudüs", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, VI, 952-964.

Çam, Nusret, *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., Ankara 1997.

Dölen, Emre, "Kartpostallarla Geçmişte Kudüs: Kutsal Bir Şehir Olan Kudüs'ün Bütün Tek Tanrılı Dinlerle Çok Yakın Bağları Vardı", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Kasım 1995, XXIV (143), 28-35.

Ebû Aliyye, Abdu'l-Fettâh Hasan, *el-Kuds Dirâsatun Târihiyyetun Havle'l-Mescidi'l-Aksâ ve'l-Kudsi's-Şerif*, Dâru'l-Merih, Riyad 2000.

Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin)*, yay., İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Anka-

ra 1985.

Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev: Nurcan Yavuz, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.

Ğüşe, Muhammed Hâşim, “el-Kuds fi’-d-Damîr”, *Muhadaratun fî Müntedi’l-Fikri’l-Arabî*, Dâiratu li’l-Buhûsi ve’t-Tevsîkı ve’l-İlâm, Amman 2009, 1-10.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilat”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I-II, ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994.

Kanat, Elif, *Kudüs’teki İslâmî Vakıf ve Eserlerle İlgili Şam Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Hükümler (1742-1830)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul 2013.

Karaman, Müslüman, Lütfullah, “Filistin”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 89-103.

Mevsûatu’l-Muduni’l-Filistiniyye, Dâiratu’s-Sekâfeti ve Munzametu’t-Tahrîr, Dımaşk 1990.

Necm, Raif Yusuf, *Künûzu’l-Kuds*, Mecmaü’l-Meleki li-Buhûsi’l-Hadâratî’l-İslâmiyye, Amman, 1983.

Rebâyia, İbrahim, “el-Havânîku fi’l-Kuds Hilâli Asri’l-Osmânî”, *Mecelletü’l-Câmiatü’l-İslâmiyye*, 2010, sayı: 1, 665-688.

Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Tütüncü, Mehmet, “Kudüs Mevlevîhânesi Tarihi ve Mimarisi”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, ÇOMÜ, Çanakkale 2006, 699-723.

Uludağ, Süleyman, “Hankah”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 42-43.

Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrine Kudüs, I-II, haz: İlhan Ovalıoğlu, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekinci vd., Çamlıca Yay., İstanbul 2009.

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1984.